

5.2 ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.3.14>

Бондар Оксана Петрівна

аспірантка кафедри психології та соціальної роботи

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ORCID ID: 0000-0002-5771-291X

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ГРИ Й ІГРОВОГО ПРОСТОРУ ДИТИНИ

THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE PHENOMENON OF PLAY AND PLAY SPACE OF CHILD

У статті розглядаються особливості феномену гри й ігрового простору дитини дошкільного віку. Проаналізовані дослідження зарубіжних та українських фахівців у галузі вивчення теорії та практики гри. Досліджені філософські, культурологічні, педагогічні й психологічні підходи до феномену гри. Констатовано, що «гра» є багатомірним поняттям, яке містить діяльність і пізнання, розваги й творчість, наслідування та спілкування, відпочинок і тренування. У грі дитина відбиває своє ставлення до довкілля та отримує інформацію про себе від інших людей або атрибутів ігрової діяльності. З'ясовано, що гра є засобом активізації психічних процесів дитини, діагностики, корекції та адаптації її до життя. Гра розглядається як діяльність, в якій створюються соціальні взаємини між людьми. Доведено, що за допомогою гри дитина виявляє особисту активність і демонструє свої потенційні можливості. Акцентовано на тому, що гра створює можливості ненасильного й усебічного розвитку природних задатків дитини й готує до життя в суспільстві. Визначено закономірності впливу ігрового простору на соціокультурний розвиток дитини, зокрема на формування та розвиток низки особистісних компонентів. З'ясовано особливості організації предметно-ігрового середовища дитини як невід'ємної частини дошкільної освіти. Розкрито особливості впливу соціального середовища на розвиток особистості дитини. Установлено, що організація ігрового простору має бути спрямована не тільки й не стільки на засвоєння певних цінностей, скільки на вироблення власного ставлення, перетворення та трансформацію цінностей у власні міжособистісні досягнення дітей дошкільного віку. Доведено, що гра й ігровий простір виступають важливими компонентами системи соціально-особистісного становлення дітей дошкільного віку. Підкреслено, що якісна організація ігрового простору сприяє гармонійному поєднанню психічного, фізичного й духовного розвитку дитини. Визначено, що повноцінний психічний розвиток дитини дошкільного віку відбувається за умови якісної організації ігрового простору й ефективного використання ігрової діяльності.

Ключові слова: гра, феномен гри, ігрова діяльність дитини, ігровий простір, дитина дошкільного віку, організація ігрового простору.

The article considers the peculiarities of the phenomenon of play and play space of a preschool child. The researches of foreign and Ukrainian experts in the field of studying the theory and practice of play are analyzed. Philosophical, culturological, pedagogical and psychological approaches to the phenomenon of play are examined. It is stated that "play" is a multidimensional concept that includes activity and cognition, entertainment and creativity, imitation and communication, recreation and training. While playing a child reflects his/her attitude to the environment and receives information about himself / herself from other people or from the attributes of play activities. It was found that play is a means of activating mental processes of a child, diagnostics, correction and his/her adaptation to life. Play is regarded as an activity in which social relationships among people are created. It is proved that with the help of play a child shows personal activity and demonstrates his/her potential. An emphasis was also placed on the fact that play creates opportunities for non-violent and comprehensive development of child's natural inclinations and prepares him / her for the life in society. The regularities of the influence of play space on child's socio-cultural development, in particular on the formation and development of a number of personal components are determined. The features of child's play space organization as an integral part of preschool education are clarified. The peculiarities of the influence of social environment on the development of child's personality are revealed. It is defined that play space organization should be aimed not only and not so much at the acquisition of certain values by preschool children, but at the development of their own attitude and transformation of the values into their own interpersonal achievements. It is also proved that play and play space are important components of the system of social and personal development of preschool children. It is highlighted that quality play space organization contributes to the harmonious combination of mental, physical

and spiritual development of a child. It is determined that the comprehensive mental development of a preschool child occurs under the condition of high-quality play space organization and effective use of play activities.

Key words: *play, phenomenon of play, play activities of child, play space, preschool child, organization of play space.*

Натепер проблема феномену гри займає важливе місце серед досліджень науковців, оскільки є не новою, але актуальною. Проблема феномену гри має комплексний характер. Аналіз філософських, культурологічних, педагогічних і психологічних підходів до феномену гри показує, що в сучасній науці немає цілісної теорії гри, а існує низка її концепцій в різних галузях науки.

Філософський аспект вивчення ігрового простору представлено у роботах Н. Гартмана, Л. Вітгенштейна, М. Гайдеггера, Г.-Г. Гадамера, Е. Фінка через спроби пізнання гри ще з часів зародження філософської думки. Гру як спосіб створення та існування світу вивчали Арістотель і Платон. Арістотель підкреслював, що гра дає людям можливість розважитися, відпочити. Гра сприяє душевній рівновазі, створює гармонію душі й тіла. Згідно з Платоном людина завдяки грі пізнає властивості своєї природи. На розвивальний потенціал гри вказували Я. Коменський, Д. Локк, І. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Г. Спенсер.

Гра займає особливе місце в кантівській філософії. Імануїл Кант залишається одним з тих небагатьох філософів, які зробили сам ігровий феномен предметом спеціальної філософської рефлексії. Гра в славетного німецького філософа є гармонійною основою всіх пізнавальних властивостей людини та особливим, «оживляючим чинником душі». За Кантом саме сутнісні властивості гри роблять взагалі можливим процес пізнання; адже гра гармонізує пізнавальні здібності суб'єкта; ігрові прояви спрямовують його на предмет. Гра розглядалася Кантом як підґрунтя існування трансцендентальної естетики. Їй притаманні системність і впорядкованість, але вона також є проявом свободи особистості. Гра є корелятом суб'єктивності, вона інтерпретується Кантом також як медіатор, що поєднує світ суб'єктивного з об'єктивним, зовнішнього з внутрішнім.

Особливу увагу на феномен гри звернув увагу Ф. Шиллер, який розглядав гру як один з дієвих чинників формування світогляду людини. Ф. Шиллер вважав, що людина в грі й через гру творить себе і світ, в якому живе, що людиною можна стати, лише граючи. Філософія Ф. Шиллера продовжує традицію кантівської філософії гри. Завдяки ігровому феномену в особистості поєднуються реальність і форма, необхідність і випадковість, пасивність і свобода, а людська сутність

досягає свого логічного завершення. Розглянута в онтологічному плані, гра постає необхідною основою культури. Поняття гри в філософських побудовах Ф. Шиллера органічно поєднує в собі змістовне та формальне, раціональне й чуттєве. Саме гра фактично постає тим фактором, що створив і продовжує створювати людину як особистість та соціальну високоморальну істоту, піднімаючи її над фізичним світом природи. Саме гра («естетична гра») інтерпретується філософом як маніфестація справжньої сутності людини. Саме в грі й через гру людина стає особистістю, творить себе й свою суб'єктивність.

Німецькі філософи Ханс-Георг Гадамер, Ойген Фінк, Й. Хейзінг звернулися до вивчення сутнісних особливостей феномена гри, її місця й цілей у житті людини. Гра була визнана як один із феноменів людського буття. Дефініцію гри було розкрито як добровільну дію або заняття, що здійснюється згідно з внутрішньо встановленими кордонами місця та часу, добровільно прийнятими. Й. Хейзінг стверджував, що «ми є чимось більшим, ніж розумні істоти, оскільки гра є заняттям позарозумним» [1, с. 13].

К. Сігов трактує гру як форму вільного самовияву людини, що передбачає реальну відкритість світу можливого і розгортається або у вигляді змагання, або ж у вигляді репрезентації будь-яких ситуацій, смислів і станів [2, с. 31–47].

У сучасному філософському словнику гра трактується як різновид фізичної та інтелектуальної діяльності, що позбавлений практичної доцільності й надає індивіду можливості самореалізації. Водночас акцентується на тому, що цінність гри полягає не в її результаті, а в самому ігровому процесі [3, с. 798].

Інтерес філософів до ігрової діяльності зумовлений комплексністю проблеми «людина-світ». Феномен гри безпосередньо пов'язаний з формуванням свідомості й світогляду, особливостями діяльності дитини й можливістю її повноцінного існування, реалізації здібностей і задоволення потреб. У підходах німецького філософа Н. Гартмана ігровий простір розглядається як світ, у якому живе дитина, і який стає для неї світом її предметів; гра виступає одним зі способів існування буття. Л. Вітгенштейн вважає, що ігровий простір покликаний забезпечувати розмаїття ігрової діяльності, він є повсякденним контекстом буття дитини, створює основу для її діянь та

вчинків. У філософії М. Гайдеггера ігровий простір трактується через практику розгортання буття, концентрацію значущих орієнтирів для істинного дитини, набуття нею свободи, завдяки чому здійснюється історія самого буття. Г.-Г. Гадамер ототожнює спосіб існування гри із саморепрезентацією, стверджуючи що той, хто грає, одночасно приходить до власної саморепрезентації, репрезентуючи у той же час саму гру» [4, с. 154]. В ігровому просторі, на думку Г.-Г. Гадамера проявляється й розкривається те, що в інших умовах є невидимим. Головним в ігровій діяльності виступає не ціль чи завдання, а динамічність процесу, що визначає шляхи та способи її реалізації. Справжньою метою гри є не її досягнення, а порядок і структура ігрового руху. На необхідність структурного аналізу ігрового простору вказує Е. Фінк. Згідно з його поглядів, гра виступає своєрідною можливістю буття, фундаментальною особливістю існування дитини. На переконання Е. Фінка, гра розкриває змістовне наповнення оточуючої дійсності, розширює кордони буття людини. Якісно організований ігровий простір має стимулювати активність дитини, підвищувати рівень її свободи, сприяти подоланню однаковості й руйнувати сталі форми її дій.

Отже, для філософсько-психологічного аналізу важливим є дослідження сутності та значення ігрового простору як феномену буття й провідної діяльності, специфічної форми взаємодії і спілкування дитини.

Незважаючи на те, що вивчення гри тривалий час було прерогативою філософів, останнім часом сформувалась база культурологічного й психолого-педагогічного розуміння феномену гри, ігрової діяльності й ігрового простору.

Соціально-культурні засади вивчення гри висвітлено у працях М. Бахтіна, Р. Кайюа, В. Кудрявцева, М. Міда. Дослідники акцентують на закономірностях впливу ігрового простору на соціокультурний розвиток людини. За М. Бахтіним незважаючи на те, що завдяки грі відбувається втрата себе, саме ці моменти дозволяють людині в інші періоди життя знаходити свою індивідуальність. Француз Р. Кайюа визначає гру як діяльність, що містить радість (приваблює своєю легкістю), відмежованість (вибір часу і місця гри), невизначеність (неможливість передбачення результату діяльності), непродуктивність (відсутність корисних наслідків від участі в грі), правила (відмінність від повсякденного життя), вигаданість (усвідомлення іншої реальності). На думку В. Кудрявцева, культура, перетворюючись на зміст дитячої гри сприяє виробленню орієнта-

ції у сфері людських відносин. В якісно організованому ігровому просторі дитина спроможна не тільки привласнювати, а й творити культуру. Згідно з поглядами Д. Міда дитяча гра виступає і моделлю соціальної взаємодії, і засобом привласнення дитиною соціальних установок, що створюють умови для соціального становлення особистості. Первинні соціальні установки виникають у вільній рольовій грі дитини. Складніші соціальні установки виникають у грі шляхом ускладнення її структури шляхом урахування різних рольових позицій. За допомогою складних соціальних установок здійснюється активне засвоєння дитиною соціального досвіду.

На важливість гри як джерела культури звернув увагу нідерландський історик культури Й. Хейзінга. Він стверджував, що людська культура виникає і розгортається в грі і як гра.

Є. Шварцман аналізує феномен гри з позиції взаємодії культури й змісту гри. Дослідниця наголошує, що засвоєння соціальних ролей відбувається за допомогою особливих форм: перекручування, висміювання, гротескної зміни, а не лише через їх пряму імітацію [5]. На її думку це сприяє вивченню особливостей ігрового змісту, зокрема специфіки ігрової ролі, стосовно соціального контексту.

Згідно із соціокультурним підходом організація ігрового простору має бути спрямована на створення простору вільної діяльності, де сам простір заданий нормативно, а діяльність не нормована й не регламентована. Гра виступає унікальним соціальним інструментом формування особистісного інтересу дитини дошкільного віку до сфери культури. Ігровий простір – це простір породження змістів, виражених у вигляді нових ідей, сюжетів і сценаріїв дії. Гра не копіює, а інтерпретує реальність, завдяки чому нова ідея, сценарій, ігрова дія стає потенційною можливістю зміни реальності. Гра виступає інструментом розвитку реальності.

Педагогічні аспекти феномену гри представлено у працях О. Газман, Я. Корчака, А. Макаренка, М. Монтессорі, В. Сухомлинського, Д. Фельдштейна, Ф. Фребеля, С. Шмакова й інших. Видатні педагоги минулого, особливого значення надавали грі як приємній діяльності, яка без насильства навчає й формує особистість. звертав увагу на необхідність розвитку в дітей потреби в самопізнанні й самовихованні через широке використання всіх видів людської діяльності, у тому числі й гри.

Механізм саморозкриття дитини в грі розкривається у працях О. Газмана, який відзначає,

що гра з одного боку дарує миттєву радість, служить задоволенню реальних потреб дитини, а з іншого – завжди спрямована в майбутнє, оскільки в ній моделюються життєві ситуації й закріплюються властивості, якості, стани, уміння, навички, здібності, необхідні дитині в майбутньому.

Я. Корчак розкривав у своїх працях специфіку педагогічного керівництва іграми дітей. Дитина є особливим світом, пізнання якого стає можливим за умови спільного переживання з нею прикраси та хвилювання, радості та успіхів. Дитина повинна відчувати підтримку близької їй людини. Видатний педагог А. Макаренко надає великого значення грі як можливості нестандартного поведіння в умовно-реальній ситуації. У грі дитина отримує можливість виявити особистісне ставлення до того, що відбувається, навчитися вільно відстоювати свою думку. М. Монтессорі стверджувала, що для дітей найбільш значущою діяльністю, яка сприяє особистісному розкриттю, є гра. М. Монтессорі підкреслила, що гра є потребою зростаючого організму дитини, її особистих, інтелектуальних зусиль. В. Сухомлинський стверджував, що гра є величезним світлим вікном, через яке в її духовний світ вливається потік уявлень про навколишній світ. Гра є іскрою, яка запалює вогник допитливості дитини.

Згідно з поглядами Д. Фельдштейна, в процесі організації ігрового простору в центрі уваги повинна знаходитись сучасна дитина дошкільного віку, а саме особливості та шляхи її розвитку [6]. Особливу увагу науковець звертає на багатаспектність світу сучасної дитини дошкільного віку, стверджуючи, що нинішнє покоління дітей, з одного боку, значно випереджає всі попередні, володіючи новими здібностями і можливостями. З іншого боку, останнім часом, різко зменшився рівень когнітивного розвитку дітей дошкільного віку, послабилися енергійність й бажання активно співпрацювати з іншими дітьми і дорослими. На думку автора, проблемними аспектами якісної організації ігрового простору дитини дошкільного є такі моменти:

- низький рівень мотивації дорослих до вказаного процесу;
- збільшення байдужості до дітей;
- втрата відповідальності дорослого за дитину й відсутність причетності дорослого світу до світу дитинства (відсутня стійка ієрархія різноманітних зв'язків і системної взаємодії).

Ф. Фребель одним з перших почав розглядати гру як педагогічне явище, акцентуючи на тому, що гра є природною діяльністю дитини, і дорослі

повинні докласти максимум зусиль для правильної організації ігрового простору.

С. Шмаков стверджує, що гра є універсальною сферою «самозвеличення» дитини через самонахнення, самоперевірку, самопізнання, самовизначення й самовираження.

Отже, з педагогічного боку ігровий простір варто розглядати як такий, що впливає на формування особистісних якостей дітей дошкільного віку. Організація ігрового простору, на думку педагогів, має бути спрямована на гармонізацію усіх його компонентів, що сприятиме розвитку особистості дошкільника, стане джерелом його знань і соціального досвіду, в тому числі й ігрового.

У межах психологічних проблем організації ігрового простору зарубіжними й українськими вченими вирішуються насамперед такі питання: організація предметно-ігрового середовища як невід'ємна частина дошкільної освіти (О. Запорожець, Д. Ельконін, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, К. Карасьов, Г. Лаврент'єв, І. Новик, Т. Піроженко); вплив соціального середовища на розвиток особистості дитини (Л. Виготський, Л. Буєв, Л. Леонт'єв, З. Фрейд, Ю. Волков, М. Гусєв, О. Кононко); розвиток особистості в ігровій діяльності (Т. Бабаєва, О. Богінч, В. Кутішенко, М. Машовець, Ю. Савченко).

Американський психолог Р. Дреджер [7] розкриває рольову позицію дитини в грі як очікувану поведінку, що належить до визначеної соціальної структури. Дитина узявши на себе певну ігрову роль, отримує можливість виступити самостійним автором, здатним її творчо розвинути; зайняти позицію лідера, що виходить у грі на перший план; стати ініціатором і організатором, що пропонує нову ідею й розподіляє інші ролі; бути активним виконавцем, який може пропонувати різноманітні версії й добре виконувати правила гри. Термін «гра» є багатомірним поняттям, яке містить діяльність і пізнання, розваги й творчість, наслідування і спілкування, відпочинок й тренування. У грі, людина поряд з тим, що відбиває своє ставлення до довкілля, ще й отримує інформацію про себе від інших людей або атрибутів ігрової діяльності.

Вітчизняний психолог й педагог К. Ушинський підкреслює значну роль гри у процесі виховання дитини як особистості. К. Ушинський звертає увагу на значення гри в розвитку вольових якостей особистості, визначає діагностичний і прогностичний характер ігор. К. Ушинський стверджував, що в грі діти мають можливість самостверджуватися через цікаве й важливе для них заняття.

Гра – це вид діяльності, який відкриває шлях до розуміння свого «Я», а також є першим етапом індивідуального підходу до дитини.

Особливого значення грі надавав Д. Ельконін [8], який визначав гру як діяльність, в якій створюються соціальні взаємини між людьми поза умов безпосередньої утилітарної діяльності.

3. Фрейд звертав увагу на феномен гри як проєктивну й катарсичну активність дитини. Він стверджував, що з одного боку, у грі відтворюються власні переживання дитини, афекти, пов'язані із блокуванням потреби у задоволенні; з іншого боку, – у грі діти отримують можливість моделювати складні життєві ситуації, проживати їх й управляти ними (гра є своєрідним захисним механізмом особистості) [9, с. 277–306].

Спроба створити вітчизняну теорію гри була зроблена С. Рубінштейном, а пізніше – О. Леонтєвим. С. Рубінштейн стверджував, що найголовніше значення гри проявляється у формуванні потреби й прояві здатності дитини впливати на світ. Він окреслив гру як осмислену сукупність усвідомлених дій, які поєднані єдністю мотиву й відбиваються в здатності перетворювати дійсність Згідно з поглядами С. Рубінштейна мотиви ігрової діяльності, на відміну від усвідомлених спонукань інших діяльностей, відбивають більш невимушене безпосереднє ставлення особистості як до оточення, так і до актуалізованого й емоційно акцентуованого власного внутрішнього змісту, у форматі якого і здійснюються особисто значущі цілі та дії гравця.

О. Леонтєв наголошував, що сама по собі гра не є продуктивною діяльністю, її мотив знаходиться не в результаті, а у змісті самої гри.

Е. Еріксон розглядає гру, як здорову активність, що відзеркалює характеристики особистості

дитини. Гра, на думку Е. Еріксона, є контекстом для вивчення низки аспектів поведінки дитини.

Можливості гри описані в роботах К. Фопеля, Г. Щедровицького, А. Фурмана. К. Фопель зауважує, що ігри дають змогу навчитися працювати в команді, розвивають позитивну свідомість, сприяють досягненню поставлених цілей в атмосфері не суперництва, а взаємодії. За Г. Щедровицьким найвищою цінністю гри є її безпосередній перебіг як напруженого суб'єктного дійства, потік миттєвостей спонтанної екзистенції «тут і тепер», і нарешті бодай фрагментарне одухотворення свого існування у позасоціальному умовному світі гри. А. Фурман запропонував теоретичну модель гри, яка містить виникнення ігрового відношення, формування поля гри, замикання гри й постання світу ігрової діяльності й рефлексію успішності/неуспішності гри.

Висновки

За результатами проведеного дослідження встановлено, що в теоріях і практиках зарубіжних та українських вчених, які стосуються психічного розвитку дитини дошкільного віку, проблемі феномену гри та впливу ігрового простору на розвиток дитини приділяється важливе значення. Гра розглядається як засіб активізації психічних процесів, як діяльність, у якій створюються соціальні взаємини між людьми і відбувається всебічний розвиток дитини. Ігровий простір являє собою соціокультурне середовище дитини дошкільного віку, яке передбачає єдність соціальних засобів забезпечення різноманітної діяльності, яка сприяє повноцінному психічному розвитку дитини. Констатовано, що питання якісної організації ігрового простору дошкільника є надзвичайно актуальними для формування особистості дитини.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнього дня. Москва : ПрогрессАкадемия, 1992. 464 с.
2. Сигов К.Б. Человек вне игры и человек играющий. *Философия и социологическая мысль*. 1990. № 8. С. 31–47.
3. Грицанов А.А. Новейший философский словарь. Минск : Интерпрессервис Кн. Дом, 2001. 1279 с.
4. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. Москва : Прогресс, 1988. 704 с.
5. Schwartzman H.B. Transformations: The anthropology of children's play. New York, London : Plenum Press, 1978. 380 p.
6. Божович Л.И., Фельдштейн Д.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности. Москва : Международная педагогическая академия, 1995. 2012 с.
7. Dreger R. Fundamentals of Personality. 1st Edition. Philadelphia and New York : J. B. Lippincott & Co., 1962. 229 p.
8. Эльконин Д.Б. «Психология игры». Москва : «Владос», 1999. 360 с.
9. Фрейд З. Психология бессознательного. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 346 с.